

*Д.Әбділәшім*¹*

*¹т.ғ.д., визитинг-профессор, Тохоку Гакуин университеті, Сендай қ., Жапония
E-mail: airu331@gmail.com*

ҚАЗАҚ-ОЙРАТ ҚАТЫНАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЖАЗЫЛҒАН ЕКІ ПАРША ХАТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Қазақтар мен жоңғарлар арасында әскери қақтығыстар үнемі туылып тұрды. Әсіресе жоңғарлардың қазақ жеріне жасаған жорықтары XVIII ғасырдың бірінші жартысына дейін толастамады. Дегенмен Буланты (1726), Аңырақай шайқастарында (1730) жаудың беті қайтып, қазақ қолы ырықты орынға шыға бастады. 1745 жылы жоңғар билеушісі Қалдан Серен қайтыс болған соң, тақтан үміткерлер арасында ішкі алауыздық асқынып, хандықтың іргесі сөгілді. Көп өтпей Цин патшалығы әскер шығарып, жоңғарларды түбегейлі жойды. Қырғыннан аман қалғандары көрші хандықтарға бытырай ауды. Тіпті Еділ бойындағы қалмақтарға дейін босып барып бас сауғалады. Жоңғарлар жойылғаннан кейін, Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында тікелей қарым-қатынас орнап, 1757 жылы күзде Абылай мен Әбілпейіз алғаш рет елшілер тобын жасақтап, Бейжіңдегі патша ордасына аттандырды. Сөйтіп көп ұзамай екі жақ ара барыс-келістер жиілеп, сауда-саттық ісі тез дамыды. 1758 жылы Үрімжіден сауда жәрмеңкесі ашылып, қазақтар жылқы саудасын жасасып қайтты. Іле-шала Іледен (1761), Шауешектен (1764) сауда базарлары ашылып, екі ел экономикасының дамуына тың серпін берді. Екеу ара қарым-қатынастың нығайуына орай қазақтар тарапынан жазылған хаттар да молайды. Осылардың арасында Ханқожа сұлтанның хаттары да кездеседі. Мақаламызға арқау болғаны хаттар осы Ханқожа сұлтанның 1786 жылы Тарбағатайда іс басқарып тұрған Цин ұлықтарына жолдаған хаттары. Аталмыш хаттарда қазақ ішіндегі ойраттардың шекара асып қашуы мен қайта оралуына байланысты жазылған. Хаттардың тілі жаттық, мазмұны ұғынықты, XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының әлеуметтік тарихы мен тіл-жазу мәдениетін, сондай-ақ қазақ-жоңғар қатынасын зерттеуде аса құнды дереккөз есептеледі.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, шығыс шекара өңірі, жоңғарлар, Цин патшалығы, архив құжаттары, Ханқожа сұлтан, Тарбағатай ұлығына жазған хаттары, тарихи маңызы.

*Абдилашим Д.*¹*

*¹д.и.н., визитинг-профессор, Университет Тохоку Гакуин, г. Сендай, Япония
E-mail: airu331@gmail.com*

ДВА ПИСЬМА НАПИСАННЫХ В СВЯЗИ С КАЗАХСКО-ОЙРАТСКИМИ ОТНОШЕНИЯМИ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

Военные конфликты между казахами и джунгарами происходили постоянно. В частности, нападение джунгаров на казахские земли продолжались до первой половины XVIII века. Однако в битвах при Буланты (1726 г.) и Аңырақайе (1730 г.) враги начали отступать, и казахи укрепили войска. В 1745 году, после смерти правителя Джунгарии Галдан-Церена, внутренние раздоры между претендентами на престол обострились, и основы ханства были разрушены. Вскоре после этого династия Цин послала армию и полностью уничтожила джунгар. Те, кто выжил в резне, разбежались по соседним ханствам. Они даже дошли до калмыков по Волге, чтобы выжить. После разгрома джунгар между Казахским ханством и Цинской империей установились прямые связи, а осенью 1757 года Абылай и Абилай впервые сформировали группу послов и отправили их к царскому двору в Пекин. Вскоре переговоры между двумя сторонами участились, и торговый бизнес стал быстро развиваться. В 1758 году в Урумчи открылась торговая ярмарка, и казахи торговали лошадьми. Один за другим начали открываться торговые рынки в Иле (1761 г.) и Шауешекте (1764 г.), что дало новый толчок развитию экономики обеих стран. Были обнаружены письма, написанные казахами в связи с укреплением

отношений между двумя странами. Среди них есть письма Султана Ханкоджи. Письма, на которых основана наша статья - это корреспонденция, отправленная Ханкожа-султаном цинскому князю, заведовавшему делами в Тарбагатае в 1786 году. В этих письмах написано о победе и возвращении ойратов в пределы казахстанской границы. Язык писем иностранный, содержание понятное, что является весьма ценным источником для изучения социальной истории и языковой, письменной культуры Казахского ханства XVIII века, а также казахско-джунгарских взаимоотношений.

Ключевые слова: Казахское ханство, восточный приграничный регион, джунгар, династия Цин, архивные документы, письма Ханкожа султана, адресованных князю Тарбагатаю, историческое значение.

*D. Abdilashim*¹*

*¹Doctor of Historical Sciences, Visiting Professor, Tohoku Gakuin University, Sendai, Japan
E-mail: airu331@gmail.com*

TWO LETTERS WRITTEN IN CONNECTION WITH KAZAKH-OYIRAT RELATIONS AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract

Military conflicts between the Kazakhs and the Dzungars were constantly occurring. In particular, the attack of the Dzungars on the Kazakh lands continued until the first half of the 18th century. However, in the battle of Bulanta (1726) and Anirakai (1730), the enemies began to retreat, and the Kazakhs strengthened the troops. In 1745, after the death of the ruler of Dzungars, Galdan Seren, the internal discord between the candidates for the throne worsened, and the foundation of the khanate was destroyed. Soon after, the Qing Dynasty sent an army and completely destroyed the Dzungars. Those who survived the massacre fled to neighboring khanates. They even reached the Kalmyks along the Volga in order to survive. After the destruction of the Dzungars, direct relations were established between the Kazakh Khanate and the Qing Empire, and in the fall of 1757, Abylay and Abilpeyiz first formed a group of ambassadors and sent them to the royal court in Beijing. Soon, negotiations between the two sides became more frequent, and trade business developed rapidly. In 1758, a trade fair was opened in Urumzhi, and Kazakhs traded horses. Trade markets were opened as soon as Ile (1761) and Shaueshek (1764), which gave a new impetus to the development of the economy of both countries. There are also letters written by Kazakhs in connection with the strengthening of relations between the two countries, which include the letters of Sultan Khanqoja. This article is devoted to the research of the letters sent by Khanqoja Sultan to the Councillor of Tarbaghatai in 1786. In these letters, it is written about the escape and return of Oyrats within the Kazakh border. The language of the letters is foreign, the content is comprehensible, it is considered a very valuable source for studying the social history, language and writing culture of the Kazakh khanate in the 18th century, as well as the Kazakh-Dzungars relationship.

Keywords: The Kazakh Khanate, the eastern border region, the Dzungar, the Qing Dynasty, archive documents, Khanqoja Sultan, letters written to the Councillor of Tarbaghatai, historical significance.

Кіріспе. XV ғасырдың орталарында ойраттың Есен тайшы ханы (1440-1455 жылдар аралығында тақта отырған) шығыс-батыс моңғолдарын бір мезгіл бірлікке келтіргенімен, ол қайтыс болған соң ішкі алауыздықтың күн сайын асқынуы мен шығыс моңғолдарының толассыз шапқыншылығынан ойраттар тез әлсіреп, XVI ғасырдың соңына ала Алтай тауы мен Ертіс өзенінің жоғарғы ағысына қарай амалсыздан ығысты. Бұл, керісінше, бір жағынан, кейін Жоңғар хандығын құрған Батыр қонтайшының (1634-1653 жылдар аралығында тақта отырған) оңтүстікке қарай сұғанақтық жасап кіруіне ұтымды орай жаратып берсе, енді бір жағынан Шығыс моңғол билеушілерімен қайталай ымыраға келулеріне зор ықпал жасады. Сөйтіп жоңғарлар XVII ғасырдың орталарына келгенде қайтадан бас көтеріп, бүкіл Сібір жерін жаулап алып қана қоймай, Орталық Азиядағы қазақ даласына қарай дүркін-дүркін әскери жорықтар жасай бастады. 1682 жылдан кейін жоңғар ханы Қалдан Орталық Азияға шапқыншылық жасап кіріп, қазақтың Сайрам қаласын жаулап алды. 1684 жылы Ташкент қаласын өзіне қаратты. 1684-1686 жылдар аралығында жоңғарлар қазақтың Шығыс-Оңтүстік өңірлеріне сұғанақтық жасады. Осылай XVII ғасырдың 80 жылдарындағы жоңғар әскерлерінің қазақ даласы мен оның түстігіндегі көрші аймақтарға қарата жасаған шапқыншылық әрекеттері үдей түсті [1, 60-61 б.].

Жоңғарлардың қазақ даласына жасаған мұндай әскери жорықтары XVIII ғасырдың алдыңғы жарты-сына дейін толастамады. Осының салдарынан қазақтар «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сынды қасіретті заманды басынан өткізді. Дегенмен Бұланты (1726), Аңырақай шайқастарында (1730) жаудың беті қайтып, қазақ қолы ырықты орынға шыға бастады. 1745 жылы жоңғар билеушісі Қалдан

Серен қайтыс болған соң, тақтан үміткерлер арасында талас пен ішкі алауыздық асқынып, хандықтың әскери күш-қуаты күн сайын әлсірей бастады. Көп өтпей Цин патшалығы әскер шығарып, жоңғарларды жояды. Осыдан кейін, Цин патшалығы мен Қазақ хандығы арасында ресми қарым-қатынас орнап, 1757 жылы Абылай мен Әбілпейіз тұңғыш рет елшілер тобын жасақтап, хат беріп патша ордасына аттандырды [2, 101 б.]. Осының нәтижесінде екі жақ арасында барыс-келістер жиілеп, саудасаттық ісі тез дамыды. Мысалы, 1758 жылы Үрімжіден, 1761 жылы Іледен, 1764 жылы Шәуешектен сауда жәрмеңкелері бірінен соң бірі ашылып [3, 9 б.], экономикалық қарым-қатынастың нығаюына тың серпін берді.

Бүгінге дейінгі зерттеу жетістіктерінен белгілі болғандай, XVI ғасырдың соңынан XVIII ғасырдың алғашқы жартысына дейін қазақтар мен моңғолдар (негізінен ойраттар) арасында әскери қақтығыстар жиі туындап отырған. Әйткенмен олардың арасындағы барлық қоғамдық қарым-қатынасты тек жаугершілік-пен байланыстыру шындыққа жанаспайды. Алдыңғы кітабымызда дәйек келтіргеніміздей, жоңғарлар қазақ даласына сұғынып кіргеннен кейін, бұл өңірлерде кейде қазақ-жоңғар аралас қоныстанатын жағдайлар қалыптасқан [4, 203 б.]. Мәнжу тілді дереккөздеріне қарағанда, жоңғарлар жойылғаннан кейін, Абылайдың жанында қызмет еткен ойраттар аз болмаған, олардың кейбіреуі аудармашылық қызмет атқарған. Сонымен қатар қазақтардың арасынан ойрат тілін меңгергендер де шыққан [5, 49 б.]. Екі жақ билеушілері арасындағы құдандалы қарым-қатынас өз жалғасын тапқан, мұндай қоғамдық барыс-келістер тіпті қарапайым бұқара арасында да жиі орын алған. Бұлардың дені қос тараптың өз қалауымен іске асқан болуы мүмкін деп жорамалданғанымен, жоңғарлардың түбегейлі жойлу қарсаңында және торғауыттардың шығысқа оралу науқаны тұсында, бұл түрдегі қарым-қатынас үдерісі көбінесе тұтқындау жолымен жүзеге асқан сыңайлы. Осының салдарынан, кейін олардың ішінен орайы келгенде бала-шағасын ертіп немесе тастап қазақ шекарасын асып қашқандары да болған.

Бұндай мәліметтер сол тұста жазылған мәнжу тілді архив құжаттарынан сырт, Қазақ хандығының Цин патшалығына жазған дипломатиялық хаттарынан да әжептәуір кездеседі [6].

Мәтериалдар мен әдістер. Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қытай бірінші тарихи архивінде сақталған Ханқожа сұлтанның Цин патшалығының жергілікті ұлықтарына жазған екі парша хаты таңдалды. Хаттар Цяньлун жылнамасының 51-жылы 6-айдың 11-күні (1786 жылы 6 шілде) және Цяньлун жылнамасының 51-жылы 8-айдың 8-күні (1786 жылы 29 қыркүйек) Тарбағатай ұлығы Кингуэйдің патшаға жіберген мәлімдемелерімен бірге жолданған. Онда шілде айында жазылған қазақша хаттың түпнұсқасымен қоса (бұл хат мәнжу тіліне аударылмай қалған) Тарбағатайда тұрып іс басқарған жергілікті ұлықтардың Ханқожа сұлтанға жазған хатының түпнұсқасы (мәнжу тілінде) қамтылса [7, 338-344 б.], ал қыркүйек айында жолданған қазақша хаттың мәнжу тіліндегі аудармасы да қоса берілген [8, 268 б.]. Хаттардың сақталу жай-күйі, көшірмесі, транскрипциясы, аудармасы және факсимилесіне қатысты мазмұндар алдыңғы зерттеу еңбегімізде толық берілгендіктен [6, 168-173 б.], мұнда тек аталмыш хаттардың транслитерациясы мен қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы ғана алынды. Мақаламызда құжаттарды салыстыра зерттеу басты мақсат етілгендіктен, патшаға жолданған мәнжу тіліндегі мәлімдеме, хаттардың түпнұсқасы мен мәнжу тіліндегі аудармасы және Тарбағатай ұлықтарының Ханқожаға жазған хатының мәнжуша нұсқасы жеке-жеке беріліп, қазіргі қазақ тіліне аударылумен қатар ғылыми түсіндірмелер жасалды. Берілген құжаттарды қазіргі қазақ тіліне аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық.

Тақырыпты ашу үшін алдымен тарих және тарихи деректану ғылымдарының салыстырмалы-тарихи әдісі сынды озық зерттеу әдістерінен ұтымды пайдаланылып, мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздерге сүйене отырып, 1786 жылы қазақ сұлтаны Ханқожаның Цин патшалығының жергілікті әкімшілігі – Тарбағатай жамбылында тұрып іс басқарған Кингуэй қатарлыларға жазған екі парша хаты жан-жақты талданады. Осы арқылы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы, әсіресе қазақтар мен ойраттар арасындағы қоғамдық қарым-қатынастың жай-жапсары талқыланады. Бұл өз кезегінде халқымыздың XVIII ғасырлардағы әлеуметтік тарихын қайталай сараптауға оң ықпал жасайды.

Талдаулар мен нәтижелер.

1) Ханқожа сұлтанның шілде айында Тарбағатай ұлығына жазған хаты

Транслитерациясы:

(1) قزاق وانك خان خواجه نيك تافشورغان خطى (2) تاريغاتاي نيك بلبليب تورغان خبه امبان اسپين امبان (3) ميرين زنكين اسان ليغيني تليميز كوب آيلارغه كوب (4) كوب يل لارغجه و ينه سوز بولمك بيزدين اوج قاجقون باريب تور (5) برى قزاق اوغلى اطميراقل ايديئى كه نيك اوغلى يلى پلان يلىك بو يل (6) اون تورت برى تاشكندليك بسوداكر اطميرغي برى خاتون خاتون نيك (7) اطمكوكى تورغوت دين آلب كيلكان ميز ميرزاقل ايدي كه قزاق دين (8) بولغان ايدي نيك بالسى قزاق نيك قزاق ديب ايدوك صارت نيك صارت (9) ديب ايتوك قلماق نيك قلماق ديب ايتوك و ينه سوز بولمك ايلكرى برون (10) اولكان اجن خان نيك الوغى آلتون يرليغى بولوب تورغان قزاق نيك قزاق قه قوشوب تورغان قلماق نيك (11) قلماق نيك قه قوشوب تورغان

اولكان خبه آمان غه بلوردك و ينه چاچى باى كو كه (۱۲) ايكى كشى قوشوب اوج كشى يباردوك چاچى باى كه دين خان خوجه وانك ايكى آت بيلك بريب (۱۳) يباردوك (۱۴) آى نيك اون يتى بيديه بتلدى
[مهر] خان خواجه بهادر سلطان

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Қазақ ваны Ханқожаның тапсырған хаты. Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбан, Асқан амбан, Мерин-жангиннің есендіктерін көп айларға, көп жылдарға тілейміз әрі айтпақ сөзіміз мынау: бізден 3 қашқын қашып барды, бірі – қазақ баласы, аты – Мырзақұл, Едігенің ұлы, жылы жылан, биыл 14 те. Бірі – Ташкенттік саудагер, аты – Қырғи. Бірі – әйел, аты – Көкі, торғауыттан алып келгенбіз. Мырзақұл қазақ Едігеден туған, Едігенің баласы. Қазақты қазақ деп едік, сартты сарт, қалмақты қалмақ деп айттық. Және де демекшіміз мынау: бұрын үлкен Ежен хан ұлық алтын жарлығымен қазақтарды қазақтарға, қалмақтарды қалмақтарға қосатын, (соны) үлкен Хыб амбанға білдірдік әрі Ажыбайға екі кісі қосып жиыны үш кісі аттандырдық, (біз,) Ханқожа ван Ажыбайдан тартуға екі ат беріп жібердік. (Бұл хат) айдың 17 күні жазылды.

[мөр] Ханқожа баһадүр сұлтан

Жоғарыдағы құжат мазмұнынан біз бұл жолы қазақ жерінен шекара асқан қашқындардың жалпы саны мен аты-жөндерін, сондай-ақ Ханқожа сұлтанның олардың соңынан қуғыншы жібергенін әрі жергілікті әкімшіліктегілерге арғымақ сыйлағанын анық ұға аламыз. Сонымен қатар, түпнұсқада хат жазылған уақыт «айдың 17-күні» делінген де қайсы ай екені анық көрсетілмеген. Алайда қатысты дереккөздерге сүйене отырып мұны «шабан айының 17-күні» (15 маусым) болуы мүмкін деп жорамалдауға болады [6, 169-170 б. (51-сілтеме)]. Бір қызығы аталмыш хат мәнжу тіліне аударылмай қалған.

Ендеше, бұл уақиға барысы қалай, осындағы аты аталған Қырғи, Көкі, сірә, кімдер? Өкінішке қарай мұндай елеулі сұрақтардың жауабы жоғарыдағы Ханқожаның хатынан түгелдей табыла бермейді. Алайда осы хатпен бірге патшаға жолданған мәнжу тіліндегі мәлімдемеді жоғарыдағы сұрақтардың шешіміне барабар тың деректер хатталған. Яғни бұл туралы толығырақ мәлімет Тарбағатай ұлығы Кингуэйдің Ханқожаның хатын табыстап алған соң патшаға жолдаған мәлімдемесі мен Ханқожаға жазған жауап хатынан кездеседі [7, 338-344 б.]. Төменде осы құжаттардың транскрипциясы мен қазіргі қазақ тіліндегі аудармасын бере отырып, оларға ғылыми талдау жасап көрелік.

2) Тарбағатай ұлықтарының патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесі

Транскрипциясы:

(1) wesimburengge, (2) aha kinggui, narhušan gingguleme (3) wesimburengge, ukcame tucike hasak i haha (4) jui be amasi buhe babe (5) donjibume wesimbure jalin, jakan bogosi karun ci (6) benjihe hasak ci ukcame tucike haha kerhei, (7) hehe kukui, haha jui mirdzahul sebe harangga (8) bade afabufi fonjibuci, haha kerhei i alarangege, bi (9) jun gar giranggi, onggolo meni nukte facuhūrafi (10) cimur otok i hasak mimbe tabcilame gamafi (11) ulame tasigan i hoise alima de bufi, (12) alima hasak i bade hūdašame jidere de, (13) mimbe gai fi ahembet suwan otok i hasak (14) edege i boode tefi, bi edege i booi turgūt (15) hehe kukui i emgi hebešefi, kukui ini jui mirdzahul be (16) gai fi edege i ilan morin be yalufi cen i ne (17) nuktehe balta hara sere baci ukcame baime (18) jihe, bairengge, membe barluk nukte de tebubureo (19) seme jabuha be alibuhabi, damu cen i alaha (20) emu ergi gisun be uthai yargiyan de obuci (21) ojurakū bime, kerhei hasak i hehe juse be (22) hošsome gai fi, balai banjibume alaha be (23) inu akū obume muterakū seme gūnime jing (24) afabufi sibkime fonjiki serede, hasak wang (25) hanghojo i baci takūraha ningguci jergi jingse (26) lamun funggala hadabuha hasak ajibai i jergi (27) ilan niyalma isinjifi, fonjici alaha bade, (28) cen i wang hanghojo cembe takūrafi ambasai (29) elhe be baime hoise hergen i bithe, (30) belek morin alibume, kemuni jakan baime dosinjih (31) ilan mahacin i dorgi, cen i emu otok i hasak (32) edege i asigan sargan turgūt hehe kukui, edege i (33) jakade banjih (34) hui mirdzahul be gai fi (34) ukame tucike, meni wang hanghojo membe takūrafi (35) hasak edege i haha jui mirdzahul be gai me (36) jihe seme alambi, ede ahasi, hanghojo i alibuha (37) hoise hergen i bithe be murešeme ubaliyambufi (38) tuwaci, ajibai i alaha gisun adališambi, umai (39) encu baita akū, ahasi uthai hehe kukui sebe (40) ajibai sede takabuci, kukui, kerhei, mirdzahul gemu edege i (41) booci ukame tucikengge inu, ede ahasi, baita (42) icihiyara hafasa de afabufi dasame narhūšame (43) fojibuci, haha jui mirdzahul i jaburengge, bi ere (44) aniya juwan duin se, meihe aniya ahembet (45) suwan otok i hasak edege i jui ere aniya (46) duin biyade, meni adun i morin waliyabuha, mini (47) ama baime genehe amala, mini aniyе kukui jendu (48) mini baru hendume, bi ubai jobobure de yargiyan i (49) hamirakū, ne musei boode hudašame tehe jun (50) gar i haha kerhei i emgi hebešefi, muse sasa (51) ukame tuciki seme gisure hede, bi mini aniyе ci (52) fakame muterakū ofi uthai ini gisun dahafi, (53) xolo be tuwame ilan morin yalufi sasa ukame (54) baime jidere de, jugūn i uduri mini aniyе (55) geli minde tacibume alaha bade tubade isinafi (56) simbe fonjici, si jun gar giranggi, ere aniya (57) juwan ninggun se seme alakini, ubade isinjifi (58) fonjire de, bi uthai mini aniyе i tacibuha (59) songkoi holtome alaha, bi ere aniya yargiyan i (60) juwan duin se seme alambi, geli dahūn (61) dahūn i sibkime fonjici, mirdzahul gurinjerakū teng (62) seme jabumbi, ede hehe kukui, haha kerhei sebe (63) mirdzahul de angga

acabume fonjici, hehe (64) kukui, ini jui mirdzahul be aika hasak i (65) jui seme tucibuci, ceni ama jui be fakcabure be (66) geleme, onggolo holtome jabuhangge yargiyan seme (67) emu songkoi alambi seme jahun gaifi balibuhabi, (68) ahasi gajifi dasame fonjici, haha jui mirdzahul (69) hasak edege i banjiha jui yargiyan, hono (70) kenehunjere hacin akū bime, ceni wang hanghojo (71) inu mirdzahul be edege i banjiha jui yargiyan seme (72) bithe alibuha, onggolo ere gesengge, be (73) getukeleme fonjici ūlet giranggi oci, amasi (74) burakū aika hasak giranggi oci, gemu bargiyarakū (75) amasi bure be icihiyahai jihe be dahame, (76) ahasi i baci, mirdzahul be uthai ajibai sede (77) afabufi, hanghojo i alibuha juwe belek (78) morin be bargiyafi alban adun de (79) dosimbufi, hanghojo de karu bure alha (80) emu defelinggu arsari suje hontoho defelinggu (81) ceceri emu defelinggu be suwaliyame ajibai de (82) afabufi gamabuha jergi babe afabure bithede (83) dosimbume arafi, hoise hergen i ubaliyambufi, (84) cai efen ulebufi amasi unggihe ci tulgiyen, (85) ūlet kerhei, hehe kukui be ubai barluk (86) nukte de tebubuhebi, uttu ofi, hanghojo (87) ahasi de alibuha hoise hergen i bithe, (88) ahasi hanghojo de afabuha bithei jise be (89) suwaliyame gingguleme (90) tuwabume ibebuhe, erei jalin gingguleme (91) donjibume wesimbuhe. (92) abkai wehiyehe i susai emuci aniya nadan biyai (93) ice ninggun de (94) fulgiyan fi i pilehe (95) hese, giyan i burengge, damu gisun larigin oho sehe, (96) abkai wehiyehe i susai emuci aniya ninggun biyai juwan emu,

Қазақ тіліндегі аудармасы:

Біз, патшаның құлдары Кингуэй, Нархушандар қазақтың қашқан ер баласын өз жеріне қайтарғанымыз туралы төмендегі мәлімдемені жіберіп отырмыз, мұндағы айтылған істерден хабардар болғайсыз.

Жақында Боғас қарауылындағылар қазақ жерінен қашқан ер адам Қырғи, әйел адам Көкі мен ер бала Мырзақұлды алып келді. Біз оларды аталмыш істерге жауапты адамдарға табыстап жағдайды сұрастырған едік, ер адам Қырғи: «Менің тегім жоңғар, бұрын біздің жерімізде жаугершілік болғанда, Шымыр руының қазақтары мені тұтқындап алып барып, Ташкенттік мұсылман – Алимаға өткізіп берді. Алима сауда жұмысымен қазақтарға барғанда мені ертіп алып, Ақымбет-Сыбан ауылының адамы – Едіге-нің үйіне жатқызды. Мен Едігенің үйіндегі торғауыт әйел Көкімен ақылдасып, өзі мен баласы Мырзақұл-ды ертіп, Едігенің 3 атын мініп қазіргі отырған жерлері – Балтақарадан қашып келдім. Бізді Барлыққа жеткізсеңіздер екен» деген уәж айтыпты.

Бірақ олардың бір жақты айтқан пікірін табан астында дұрыс дей салуға болмайды. «Қырғи қазақтың әйел-баласын алдап алып келіп, бізге өтірік айтып отырған болуы мүмкін» деген оймен енді егжей-тегжейлі тергеп білейік деп тұрғанда, қазақ ваны Ханқожаның 6-дәрежелі жіңсе (шен белгісі), көк түсті ұтағат (шен белгісі) қадаған адамы – Ажыбай ерткен 2 адамымен келді. Жағдай ұғысқан едік, ван Ханқожа оларды жіберіп біз амбандардың есендігін тілеп, мұсылман жазуындағы хат пен тартуға ат бергізіпті. Олар: «Жақында біз жақтан осылай бас сауғалап келген 3 қашқынның ішінде біздің бір ауылымыздағы Едіге дегеннің торғауыттан алған әйелі Көкі сол Едігеден туған баласы Мырзақұлды ертіп қашыпты, ван бізді жіберіп Едігенің баласы Мырзақұлды алып келіндер деп тапсырды» деді. Сонымен, біз, құлдарыңыз Ханқожаның жіберген мұсылман жазуындағы хатын аудартып көріп едік, Ажыбайдың айтқанымен мазмұндас, өзге бұйымтай шаруа жоқ екен.

Әйел адам Көкілерді жалма-жан Ажыбайларға мойындатып берейік десек, Көкі, Қырғи және Мырзақұлдар Едігенің үйінен қашып шыққандар. Сондықтан біз мұны осы іске жауапты ұлықтарға табыстап, істің анық-қанығына көз жеткізіңдер деген едік, ұл бала Мырзақұл былай депті: «Мен биыл 14 жастамын, жылым жылан, Ақымбет-Сыбан ауылының адамы Едігенің баласымын. Биыл 4-айда біз үйірлі жылқымыздан айырылып қалдық, әкем жоқ іздеп кеткен соң, шешем – Көкі ешкімге білдірмей маған: «Мен мұндағы қиыншылыққа төзе алар емеспін, қазір біз үйімізге саудамен келген ер адам Қырғимен ақылдасып, бірге қашамыз» дегеннен кейін, мен шешемнен айырылып қалмайын деп қолма-қол шешем-нің сөзіне болысып 3 атқа мініп қаштық. Жолда шешем маған тағы да: «Оларға жеткен соң егер сенен сұрап жатса, менің тегім жоңғар, биыл 16-ға шықтым» деп айт деді. Осында келген соң сұрағанда мен түгел шешемнің айтқаны бойынша өтірік айттым. Мен биыл 14 жастамын». Қайта-қайта тергеп көрсе де Мырзақұл сөзінен танбай, жауабын нықтап айтыпты. Осыған байланысты әйел адам Көкі мен ер адам Қырғиды Мырзақұлмен беттестірген екен, Көкі: «Балам Мырзақұлдың тегі қазақ деп айтсам, әке мен бала бір-бірінен ажырап қала ма деп аландап, алдын-ала ойдан құрағаным рас» деп ұқсас жауап беріпті. Біз, құлдарыңыз осында алдыртып қайталай тергеп көріп, ер бала Мырзақұлдың қазақ Едігенің туған баласы екеніне көз жеткіздік, енді оған күмәнданудың қажеті жоқ. Оның үстіне Ханқожа ван: «Мырзақұл Едігенің туған баласы» деп хат берген.

Біз бұрыннан бері осындай істерді жете қадағалап, егер ойрат болса кері жібермей, қазақ болса түгелдей өз жерлеріне қайтарып келеміз. Осыған сәйкес біз, құлдарыңыз Мырзақұлды дереу Ажыбайларға табыстап беріп, Ханқожаның тартуға берген 2 атын темір малға қостырдық. Оның есесіне бір топ зерлі торқа, жарты жай торқа және бір топ шағи қосып Ажыбайға бергіздік. Міне осыларды хатқа жазған соң мұсылман жазуына аудартып, шай, қарма нан бергізіп қайтардық. Сонымен қатар, ойрат Қырғи мен

Көкіні Барлыққа жөнелттік. Сөйтіп Ханқожаның бізге берген мұсылман жазуындағы хаты мен біздің Ханқожаға жазған хатты қосып құзырыңызға жіберіп отырмыз.

Аталмыш істерге байланысты осы мәлімдеме арнайы жіберілді.

Цяньлунның 51-жылы 7-айдың 6-күні Цяньлун патша қызыл сиялы қыл қаламмен: «Білдім. Істің ыңғайына қарай табыстапсындар, дегенмен сөздерің шұбалаңқы» деп бұрыштама жазып қалдырған.

Цяньлунның 51-жылы 6-айдың 21-күні

Түсіндірмелер:

(1) *hanghojo*: кісі есімі. Түпнұсқа хатта «خان خواجه» (*Hānḥwāja*) болып хатталған, Әбілпейіз сұлтанның тұңғышы есебінде ержетеді [9, 91 б.]. Әбілпейіз қайтыс болғанда орнына «ван» болып сайланған.

(1) *Bogosi karun*: Боғас қарауылы. Цин патшалығының жаздық қарауылдарының бірі. Қырғилар Балтақарадан қашып шыққан соң алдымен осы араға барып бас сауғалаған. «Тарбағатай істері» атты кітапта кездесетін «博霍锡卡伦 *bo huo xi ka lun*» осы мәнжуша жазылған қарауыл атауының дыбыстық аудармасы. Аталмыш кітаптағы дерекке сүйенсек, бұл қарауыл орны Қарабұқа қарауылының солтүстігінен сәл батысқа қарай 70 шақырымдай жерде екені айтылады [10]. Осыған сәйкес оның қазіргі Абай облысына қарасты Тарбағатай тауының солтүстігіндегі Өкпетіден бастау алатын Боғас өзені бойында орналасқандығын межелеге болады.

(2) *Kerhei*: қазақша хатта «قىزغى» (*qirg'i*) тұлғасында таңбаланған, тегі жоңғар, Ташкенттік саудагер Алиманың қосшысы. Дегенмен хат жолдарында бұл жағы ескерілмей «تاشكندلىك سوداگر» (*taškendlik sawdāgar*) есебінде жазылған. Тарбағатай ұлығының Ханқожаға жазған хатында Қырғи туралы «қоян жылы Алима қазақ жеріне сауда істеуге келгенде оны ерте келіп...» (*gūlmahūn aniya de alima imbe gairi, hasak i nukte de hūdašame jifi...*) деп жазылған (Тарбағатай амбандарының Ханқожаға жазған хатына қараңыз). Қазақ халқының жыл қайру есебі бойынша осындағы «қоян жылы» 1783 жылға тура келеді. Бұдан Қырғидың қазақ жеріне Көкі мен оның баласын ертіп қашудан 3 жыл бұрын, яғни 1783 жылы да келгендігін анықтап алуға болады.

(3) *Kukui*: қазақша хатта «كوكى» (*kōki*) тұлғасында жазылған, тегі торғауыт, Едіге оны Балқаш бойында тұтқындаған соң әйелдікке алады.

(4) *Mirdzahul*: хатта «ميرزاهل» (*mīrzāqul*) тұлғасында жазылған. Ханқожа жолдаған хаттың мазмұнына негізделсек, Едігенің торғауыт әйелі Көкіден туған, сүйегі – қазақ.

(5) *Cimur otok*: Шымыр ауылы. Қырғиды тұтқындаған қазақ руының аты. Мәлімдемеде олардың рулық жақтан қалай таралатындығы анық хатталмаған. Дегенмен мұндағы «Cimur» (Чимұр) қазақтың Шымыр руының дыбыстық баламасы болуы ықтимал. Шежірелік деректер бойынша Шымыр руы ұлы жүз Дулаттың құрамындағы төрт атаның бірі, ата қонысы Ташкент өңірі болған. Мәлімдемеде Қырғидың «Шымыр руының адамдары ұстап алып Ташкенттік саудагер Алимаға берді» деген жауаптарынан Шымыр руының сол тұста Ташкент немесе оған жақын өңірлерде көшіп-қонып жүрген ел екендігін жанамалай ұғынуға болады.

(6) *Tasigan i hoise alima*: Ташкенттік мұсылман – Алима. Алима – сол тұста қазақтардың арасына келіп сауда-саттық істеп жүрген Ташкенттік саудагер. Мақалада есімі мәнжу тілінде жазылғанына сай дыбыстық аудармамен «Алима» күйінде алынды.

(7) *Ahembet suwan otok*: Ақымбет-Сыбан руы. Мұндағы Сыбан елінің атауы мәнжу тілінде «Suwan» (Суан) болып хатталған. Едіге осы ауылдың адамы. Сыбан руы – шежіре-дерек бойынша орта жүз Найманның Төлегетайынан тарайтын Қаракерейдің бір бұтағы. Шәкерім Құдайбердіұлының шежіресі бойынша Ақымбет те, Сыбан да Қаракерейдің немересі Байыстың байбішесінен туған балалар. Қытай тілді тарихи кітаптарда жазылуынша, Сыбан руы Әбілпейіздің 3-баласы Бопы сұлтанның иелігінде болған [11].

(8) *Edege*: хатта «ايدى كە» (*Edigä*) болып жазылған. Ақымбет-Сыбан руының адамы, Мырзақұлдың әкесі.

(9) *Balta hara*: Балтақара – жер аты. Ақымбет-Сыбан ауылының адамы Едігенің қонысы, Қырғи Көкі мен баласы Мырзақұлды ертіп осы арадан қашқан. Бүгінгі Аягөз ауданы Сарыарқа ауылына қарасты Балтақара өзені маңын меңзейді.

(10) *Barluk nukte*: Барлық қонысы. Қазіргі ҚР Тарбағатай аймағына қарасты Барлық өңірі меңзеліп отыр. Сол тұста бұл арада бір бөлім ойраттар мекендегендіктен, Қырғи мен Көкі Тарбағатай ұлықтарынан өздерін осы қонысқа жеткізулерін өтінген.

(11) *Ajibai*: хатта «اجاي باي» (*Hājibay*) тұлғасында жазылған. Қазақ ваны Ханқожаның Тарбағатай ұлығына жіберген елшісі. Ханқожаның хатында оның тек есімі ғана хатталғанымен, мәнжуша мәлімдемеде лауазым дәрежесі де қоса жазылған. Яғни ол Ханқожа ванының 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған шеңді адамы.

(12) *Belek morin*: сыйға берген ат. Қазақ хан, сұлтандарының Цин патшалығына жазған хаттарында үнемі кездесетін «بيلك» (*biläk*) сөзінің мәнжуша баламасы. Бұл сөз кейде «beleke» түрінде де кездеседі.

(13) *Mahacin*: «Қарақшы», «тонаушы» (ауыспалы мағынада) ұғымдарын беретін моңғол тіліндегі «*mahč'in*» сөзінің мәнжу тіліндегі дыбыстық аудармасы (玛哈沁 *ma ha qin*). Цяньлун жылнамасының 20 жылдары жоңғарлар жойылғаннан кейін Цин патшалығының жергілікті әкімшілігіне бағынбай тау қуыстары мен жыныс орманға бекініп, жасырын күнелтетін бір бөлім ойраттар осылай аталған. Олар күнкөріс үшін үнемі қарақшылық жасап, ел тонаумен айналысқан. Бұл арада аталмыш сөз қазақша құжаттағы «قاچقون» (*qačqun*) сөзінің баламасы ретінде қолданылып тұр.

(14) *Asigan sargan*: кіші әйелі, тоқал. Мұндағы «*asigan*» сөзі мәнжу тілді сөздіктерде кездеспейді. Оның есесіне «кіші», «жас» ұғымындағы «*asiha*» (*asiha sargan*: кіші әйелі, тоқал) сөзі сөздік қорға енген [12, 90 б.]. Осыған қарағанда бұл атау «*asiha/asihan*» сөзінің жаңылыс жазылған түрі немесе ертеректегі тағы бір жазылым формасы болуы ықтимал.

(15) *Alban adun* (*aban i adun*): бұл тіркестің қазақша баламасы – «темір мал», ескі қазақ жазба тілінің сөздік қорында сақталған. Айталық, Әбілпейіздің 1782 жылы 11 ақпанда Іле генералына жолдаған хатында бұл термин алғаш «تمير مال» (*temir māl*) болып нақты хатқа түскен әрі онда «патшаның иелігіндегі мал», «үкімет малы» сынды ұғымдарда жұмсалған [6, 150-253]. Бұл күндері мағыналық өрісі жағынан ішінара айырмашылықтар болғанымен, қытай қазақтары әдеби тілінде күні бүгінге дейін қолданыста бар. Өкінішке қарай, аталмыш тіркес 2011 жылы елімізден шыққан «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» (15 том) енгізілмеген.

(16) *Alha/arsari suje/ceceri*: реті бойынша жеке-жеке «зерлі торқа», «жай торқа» және «шағи» сөздерінің баламалары. Сол кезде қазақтардың сыйға берген сәйгүліктерінің қарымшысына осындай қайрандар (Бұл сөз қазақ хан, сұлтандарының Цин патшалығына жазған хаттарында жиі ұшырайды әрі жоғары лауазым иелері жағынан берілген тарту-таралғыларды меңзейді) беріліп отырған.

3) Тарбағатай ұлығының Ханқожаға жазған хаты

Транскрипциясы:

(1) hasak wang hanghojo de afabuha bithe jise (2) tarbagatai de tefi baita icihiyara hebei amban (3) coohai jurgan i aliha amban gūsa be (4) kadalara amban i bithe, hasak wang hanghojo de (5) afabuha, wang sini beye saiyūn, nuktei (6) gubci gemu saiyūn, erei ongolo, suweni (7) ahembet suwan otok ci baime dosinjia (8) jun gar haha kerhei, hehe kukui (9) haha jui saimbelek sere mirdzahul i jergi (10) ilan anggala be bargiyafi fonjici, hehe (11) kukui, haha jui mirdzahul ce gemu (12) ahembet suwan otok i hasak edege i booi (13) niyalma, ongolo jun gar nukte facuhūraha (14) fonde, kukui i ama eniye kukui be gaifi (15) šereng be dahalame oros de dosika amala, (16) ini ama eniye imbe emu jun (17) gar haha tegus de saragan obume (18) bufi, juwe haha jui banjiha, ahūngga (19) jui i be bayarlahū, jarin jui be saimbelek (20) seme gebulehe, turgūt se oros ci ukcame (21) tucibufi ebsi baime jidere de, ce (22) šereng be dahalame jifi, balgasi noor i (23) bade isinafi, ini eigen ahūngga jui ya (24) bade genehe be sarkū, hasak edege (25) ceni eme jui be tabcilame gamafi (26) saimbelek i gebu be mirdzahul seme halaha, (27) hasak umai inde eigen acabuhakū, ere (28) aniya i edege i boode tefi hūdašara (29) jun gar haha kerhei i manggi cisui (30) latume yabure be, edege i eniye sabuha de (31) ce gelefi ishunde hebešeme toktofi šolo be (32) tuwame edege i ilan morin be gaifi (33) sasa ukcame baime jihe seme alambi (34) haha kerhei, daci jun gar giranggi, ongolo (35) ceni nukte facuhūrafi cimur otok i hasak (36) imbe tabcilame gamafi tasigan hoise alima de (37) uncaha, gūlmahūn aniya de alima imbe gaifi, (38) hasak i nukte de hūdašame jifi, ahembet suwan (39) otok i hasak edege i boode tehe, ere (40) aniya i edege i booi hehe kukui i manggi (41) cisui latume yabure be edege i eniye (42) sabuha de gelefi, kukui i manggi hebešeme (43) toktofi, kukui i haha jui saimbelek sere (44) mirdzahul be gaifi sasa ukcame baime (45) jihe seme alahabi, ceni emu ergi (46) gisun be akdaci ojarahū bime, suweni (47) hasak i hehe juse be hoššome gajija be (48) inu boljoci ojarahū seme gūnime afabufi (49) jing sibkime fonjire de hasak ajibai (50) jifi gajija, wang sini baci, mende alibure (51) hoise hergen i bithe emu afaha be (52) ubaliyambufi tuwaci, suweni ahembet suwan otok i (53) hasak edege booci ukaka ilan niyalmai (54) dorgi, haha jui mirdzahul be gaire (55) jalin, mende juwe belek morin alibuha (56) jergi babe arahabi, ede hehe kukui i (57) jergi ilan niyalma be selgiyeme gajifi (58) ajibai sede takabuci, hehe kukui edege i (59) asigan sargan jun gar giranggi, haha jui (60) mirdzahul edege i banjiha jui, haha kerhei (61) tasigan hoise alima i kutele inu, afabufi (62) ciralame fonjici, haha jui mirdzahul edege i (63) banjiha jui yargiyan, hehe kukui, haha (64) kerhei gemu jun gar giranggi seme teisu (65) teisu jabume tucibuhe ofi, meni baci (66) haha jui mirdzahul be ajibai de (67) afabufi gamabureci tulgiyen, wang si mende (68) alibuha juwe belek morin be, be gemu (69) bargiyaha, karu wang de bure alha (70) emu defelinggu, arsari suje emu defelinggu, (71) ceceri emu defelinggu be inu ajibai de (72) afabufi suwaliyame gamabuhabi, isinaha manggi, baicame (73) bargiyakini, erei jalin wang sinde sakini (74) seme afabuha,,

Қазақ тіліндегі аудармасы:

Қазақ ваны Ханқожаға жіберген хат.

Тарбағатайда тұрып іс басқарған Хыб амбан, әскери істерге жауапты Алиха амбан, Дутундардың қазақ ваны Ханқожаға жолдаған хаты.

Ван сенің өз есендігіңмен бірге, жұртыңның амандығын да тілейміз. Осының алдында сендердің Ақымбет-Сыбан ауылынан бізге қашып келген жоңғардың ер адамы Қырғи, әйел адамы Көкі мен ер бала Мырзақұл (Сайынбілік) қатарлы адамдарды алдырып жағдайды анықтадық. Әйел адам Көкі де, ер бала Мырзақұл да Ақымбет-Сыбан ауылындағы Едігенің отбасы мүшелері екен. Бұрын жоңғар жерінде жаугершілік болғанда, Көкі мен әке-шешесі Шырынға ілесіп орыс жеріне барыпты, кейін әке-шешесі Көкіні жоңғардың Тігүс дегеніне ұзатыпты. Одан екі ұл тауыпты, үлкеніне «Баярху», кішісіне «Сайынбілік» деп ат қойыпты. Торғауыттар орыс жерінен қашып осылай ат басын бұрғанда, олар Шырынға еріп Балқаш көліне жетіпті. Күйеуі мен үлкен ұлы жер жадысын білмей, қазақтың Едігесі шешелі-балалы (Көкі мен кіші ұлы) екеуін тұтқындап алып кетіпті де, Сайынбілік деген атын өзгертіп «Мырзақұл» қойыпты. Қазақтар Көкіні күйеуімен мүлде кездестірмеді. Биыл Едігенің үйінде жатып, сауда істеп жүрген Қырғимен өз бетінше зинақорлық жасамақшы болғанын Едігенің шешесі байқап қалғандықтан, олар қорқып ақылдаса келе қашуға бел буыпты. Сөйтіп Едігенің үш атын мініп қашып келгендіктерін айтты. Ал ер адам Қырғидың тегі жоңғар екен, бұрын жерлерінде жаугершілік болғанда, Шымыр руының қазақтары оны ұстап алып, Ташкенттік мұсылман Алимаға беріпті. Қоян жылы Алима қазақ жеріне сауда істеуге келгенде оны ерте келіп Ақымбет-Сыбан ауылының адамы Едігенің үйіне жатқызады. Биыл Едігенің үйінде өз бетімен Көкімен зинақорлық жасамақшы болғанын Едігенің шешесі сезіп қойғандықтан қорқып, Көкімен ақылдасып, ұлы Мырзақұл (Сайынбілік) екеуін ертіп, бас сауғалап қашып келіпті.

Біз олардың мұндай бір жақты айтқанына онша сенім артпай, «сенің қазақтың әйел-баласын алдап алып қашып келмегеніңе кім кепіл» деген оймен енді жан-жақты тергеп сұратайық деп тұрғанда, қазақтың Ажыбайы келді. Ван сенің бізге берген хатыңды аудартып көрсек, онда Ақымбет-Сыбан ауылының адамы Едігенің үйінен қашқан 3 адам мен ер бала Мырзақұлды алып қашқан жағдай, сондай-ақ бізге тартуға екі ат бергенің жазылыпты.

Осыған байланысты Көкілерді алдыртып Ажыбайлармен беттестіріп едік, Көкінің тегі жоңғар, Едігенің кіші әйелі екені, ер баланың Едігенің өз баласы екені және ер адам Қырғидың Ташкенттік мұсылман саудагердің қосшысы екені анықталды. Тергеу барысында, ер баланың шынында Едігенің туған баласы екендігі, ал әйел адам Көкі мен ер адам Қырғидың жоңғар екендіктері туралы жеке-жеке жауап алынғандықтан, ер бала Мырзақұлды Ажыбайға тапсырып бердік. Бұдан сырт, ван сенің бізге тартуға берген екі атыңды табыстап алып, қарымшысына бір топ зерлі торқа, бір топ жай торқа және бір топ шағи қосып Ажыбайға бергіздік, жеткен соң көріп алыңдар. Осы істер туралы саған хат жаздық.

Түсіндірмелер:

(1) *Hebei amban/coohai jurgan i aliha amban/gūsa be kadalara amban*: Тарбағатайда тұрып іс басқарған мәнсаптылардың мәнжуша лауазым аттары. Қытайша баламасы реті бойынша жеке-жеке «*參贊大臣 can zan da chen*», «*尚書 shang shu*», «*都統 du tong*». Алайда Ханқожаның берген хатында Тарбағатайда тұрып іс басқарған мәнсап иелерін дыбыстық аудармамен «*خيه أمبان*» (*hebä amban*), «*أمبان*» (*asqin amban*), «*ميرين زنگين*» (*mirin zangin*) деп атаған. Ал бұлардың манжушадағы баламасы жеке-жеке «*hebei amban*», «*ashan i amban*» (*侍郎 shi lang*), «*meiren i janggin*» (*副都統 fu du tong*) [13, 43 б.].

(2) *Saimbelek*: торғауыт әйел Көкінің айтуы бойынша Мырзақұлдың шын аты.

(3) *Şereng*: кісі аты. Торғауыт тәйжисі Уанханның (*翁罕 weng han*) 12 ұрпағы. Ол XVIII ғасырдың орталарында өзіне қараған торғауыттарды ертіп орыс жеріне қоныс аударғанымен, 1771 жылы Ұбаш хан және оның иелігіндегі торғауыттармен бірге Ілеге қайта оралады. Осыдан кейін Цин патшалығы Ұбаш хан иелік еткен торғауыттарды «көне торғауыттар», Шырынға ерген торғауыттарды «жаңа торғауыттар» деп атайды. Мұндағы «көне торғауыттар» дегені 1630 жылы Еділ бойына қоныс аударған торғауыттарды меңзесе, «жаңа торғауыттар» дегені 1755 жылы жоңғарлар жойылғанда Шырынның бастауымен қоныстарын тастап босып Еділ бойындағы көне торғауыттарға барып бас сауғалаған торғауыттарға қаратылады. Жаңа торғауыттарды бастап Ілеге қайта оралғаннан кейін, Цяньлун патша Шырынға «жун ван» (*郡王 jun wang*) шен атағын, немересі Шарақукенге бейсі (*贝子 bei zi*) атағын сыйлайды. 1792 жылы Шырын қайтыс болғанда үлкен ұлы Себекжаб әкесінің орнына мұрагерлік еткен.

(4) *Tegus*: Көкінің бұрынғы күйеуінің есімі, тегі жоңғар. Орыс жеріне барған соң Көкінің әке-шешесі қыздары Көкіні осы адамға ұзатқан.

(5) *Bayarlahū*: Тегүс пен Көкінің үлкен ұлдарының аты.

(6) *Balgasi noor*: Балқаш көлінің мәнжуша таңбалануы. Мәлімдемеге жүгінсек, Едіге осы арада торғауыт әйел Көкіні тұтқындаған.

Жоғарыда айтылғандай қазақ жерінен қашқан Қырғи, Көкі және ер бала Мырзақұл үшеуі шекара қарауылдарына қолды болған соң, жамбылға жеткізіліп, онда тергеуге алынады. Мырзақұл Едігенің бала-сы екені дәлелденіп Ажыбаймен бірге еліне жіберіледі. Алайда араға екі айдай уақыт салып, патшаның жарлығына сәйкес Қырғи мен Көкі де қазақ жеріне қайтарылады. Тарбағатай ұлығы арнаулы

адам шыға-рып жеткізіп салады. Олар қайтарында Ханқожа сұлтанның қашқындарды табыстап алғаны жөнінде жазған хатын ала келіп, мәнжушаға аударып, мәлімдемемен бірге 29 қыркүйекте патшаға жолдайды. Патша оны 27 қазан тапсырып алып мазмұнымен танысқаннан кейін «білдім» деп бұрыштама жазып қалдырған.

4) Ханқожа сұлтанның қыркүйек айында Тарбағатай ұлығына жазған хаты

Транслитерациясы:

(1) یرنیک یوزین کون نیک کوزین بلیب تورغان یوغاری بعدا ازین نیک اسن لیکین تلایمیز کوب یل لار غه (۲) قزاق وانک خان خوجه دین اسخا امبان خبه امبان باتور امبان غه خط کوتاردوک قجیب کتکان (۳) ار کشی قرغی نی ظلوم کشی کوکی نی منکا قایران لاب بر غالدای نی چقاریب قجیب کتکان قجقین نی (۴) قایران لاب بیریب تو غالدایدین من قولومغه الیم اسخا امبان خبه امبان باتور امبان غه من کوب (۵) یورتم بیلان یوغاری بعدا ازین خان غه قراب مورکوب الودق یغاری بعدا ازین خانغه توره (۶) میز اول قرامیز قل بولوب تور غاندا اسخا امبان خبه امبان باتور امبان اولوق خانغه بو پسوز میزنی (۷) بلدوب بو پسوز میزنی یوغاری بعدا ازین غه بلدوب تور غانغه خبه امبان غه کوبدین کوب راضی بولوب (۸) تورامیز (۹) خان خوجه وانک دین خبه امبان غه ایکی اط خبه امبان غه جوجی دین (۱۰) بر اط خبه امبان غه بوفی دین بر اط (۱۱) خان خوجه وانک دین باتور امبان غه بر اط جوجی دین باتور ابانغه بر اط (۱۲) بوفی دین باتور امبانغه بر اط (۱۳) چنلونک نیک الیک برنجی یلی ارا آی نیک یکرمه پسندا چهارشبه کونی

[مهر] خان خواجه بهادر سلطان

Хаттың мәнжу тіліндегі аудармасының транскрипциясы

(1) amkai wejergi be uherileme kadalara (2) enduringge ejen i elhe be baimbi hasak wang (3) hanghojo aliha amban hebei amban baturu (4) amban de aliburengge ukcafi tucike haha (5) kerhi hehe kukui be minde šangnaha ukame (6) tucike niyalma bime minde šangname bufi (7) barigiyaha meni nuktei gubci hasak (8) dergi ejen de hargasame hujume hengkilembi onggolo (9) meni gubci amba ajige hasak sa (10) amba ejen de albatu ome, aliha amban (11) hebei amban, baturu amban meni hasak sa (12) yaya baita de (13) amba ejen de wesimbuhe babe labdu urgunjembı (14) hanghojo wang hebei amban de alibure (15) belek morin juwe jolci, bopu hebei amban de (16) alibure belek morin emte hanghojo wang (17) baturu amban de alibure belek morin emke (18) jolci bopu baturu amban de alibure belek (19) morin emte

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Жердің жүзін, күннің көзін біліп тұрған жоғары Боғда Еженнің есендігін ұзақ жылдарға тілейміз. Қазақ ваны – Ханқожадан Асқан амбан, Хыб амбан, Батыр амбанға хат жаздық. Қашып кеткен қашқындар – ер кісі – Қырғиды, зәлім кісі – Көкіні бір ғалдай шығарып, маған қайрандап беріпті, ғалдайдан мен қолыма алдым. Асқан амбан, Хыб амбан, Батыр амбанға, {сондай-ақ} жоғары Боғда Ежен ханға көп жұртыммен мөргеп (бас ұрып) алдық. Жоғары Боғда Ежен ханға төреміз ұл, қарамыз құл болып тұрғанда, Асқан амбан, Хыб амбан, Батыр амбан бұл сөзімізді ұлық Боғда Ежен ханға білдіріп, бұл сөзімізді жоғары Боғда Еженге білдіріп тұрғанына Хыб амбанға көптен-көп разы болып тұрамыз. Хыб амбанға Ханқожа ваннан 2 ат, Жошыдан 1 ат, Бопыдан 1 ат; Батыр амбанға Ханқожа ваннан 1 ат, Жошыдан 1 ат, Бопыдан 1 ат {тарту жібердік}. Цяньлун жылнамасының 51-жылы ара айының 20-күні, сәрсенбі.

[мөр] Ханқожа баһадүр сұлтан

Түсіндірмелер:

(1) *zalūt* (ظلوم). Лексикалық қорымызда бұрыннан бар кірме сөз, қазіргі қазақ тілінде «зәлім», «зұлым» тұлғаларында айтылып дыбыстық өзгеріске түскен. Хаттың мәнжуша аудармасында бұл сөз жай ғана «hehe» (эйел) деп алынған да әуелгі мағынасы көмескіленген.

(2) *mörgür* (مورکوب). Mörgü+р. Түбірі моңғолшадан ауысқан, «бас ұру», «бас иу» мағынасын білдіреді [14, 42 б.].

(3) *šanluññiñ eliğ birinçi yili ara ayniñ yigirmäsindä, čahārša[n]be küni*. Цяньлун жылнамасының 51-жылы 11-айдың 20-күні, григориан күнтізбесі бойынша 1786 жылғы 14 қыркүйек. Катанов хаттаған ай аттарының ішінде «ара айы» мұсылман ай күнтізбесі бойынша 10-ай мен 11-айдың арасындағы 11-айды көрсетеді де, түркмен тіліндегі «бос айдың» беретін мәнімен ұқсас [15, 603 б.]. Мұнда аптаның 3-күні парсы тіліне ұқсас жазылғанымен, қазіргі қазақ тілінде «сәрсенбі» болып айтылып, дыбыстық өзгеріске түскен.

Қорытынды. Жоғарыдағы талдаулардан білгеніміздей, құжаттарда топонимдер, ел-ру атаулары, кісі аттары қатарлы маңызды мәліметтер қамтылып, мазмұндық жақтан бірін-бірі толықтап отырған. Мысалы, Ханқожаның хатында айтылған Қырғи, Көкі қатарлы кісілердің кімдер екені осыған қатысты мәнжуша мәлімдемелерде анық хатталған. Сонымен қатар, торғауыттардың шығысқа қайта оралуына қатысты кейбір жағдайдан да жанамалай хабар таба аламыз. Әсіресе Едігенің ұлы Мырзақұлға қатысты қызықты ақпарат кездеседі, яғни қазақша құжатта Ханқожа сұлтан оны Едігенің баласы деп кесіп айтса, тергеу үстінде шешесі Көкі оның шын атының «Сайынбілік» екендігін, қолды болғаннан кейін Едіге оның атын «Мырзақұл» деп өзгерткендігін көлденең тартады. Әйтсе де Көкінің сөзінде бір шикілік барлығы байқалады. Өйткені тарихи материалдарға негізделсек, Шырынның бастауындағы торғауыттар да Ұбаштармен бірге 1771 жылы Ілеге қайта оралады. Торғауыт әйел Көкінің айтқаны бойынша, олар

Еділ бойынан қайтадан шығысқа ауудан бұрын 2-баласы Сайынбилік дүниеге келген. Ал біз талдап отырған бұл мәнжуша мәлімдеменің жазылған уақыты 1786 жыл. Мырзақұлдың осы жылы 14 жаста екені белгілі. Егер осы сандық мәліметтер бойынша есептесек, Мырзақұл торғауыттар Ілеге оралғаннан кейін 1772 жылы туған болады. Ал Көкі болса Ілеге жетпей Балқаш бойында 1771 жылы Едігеге тұтқынға түскен. Осы талдауларға сүйенсек Мырзақұлдың Едігенің туған баласы екендігін аңғару қиын емес. Бұдан сырт, Көкінің сөзінің тағы бір күмән туғызатын жері, олар қашып келе жатқанда Көкі баласы Мырзақұлға «егер олар (Цин патшалығына қарасты қарауылдар меңзеліп отыр) сұрап жатса менің тегім жоңғар, биыл 16 жастамын» деп айтуын ескертіп, тегі мен нақты жасын әдейі жасыртады. Мұндағы басты себеп осы жас шамасы бойынша есептегенде Мырзақұл торғауыттардың шығысқа аууынан бір жыл бұрын, яғни 1770 жылы туған болады да, Едігенің баласы болмай шығады. Әрине Көкі де осыны көздеген. Ең соңында Тарбағатай амбандарының ақылдаса келіп Мырзақұлды өз жеріне қайтаруының маңызды бір себебі де осында жатса керек. Міне бұл – Ханқожа сұлтанның шілде айында жазған хаты мен оған қатысты хатталған мәнжуша мәлімдеме мазмұндарына қарай жасалған алғашқы ғылыми талдау. Ескере кетер жайт, қазақша құжат пен патшаға жолданған мәлімдемеде Көкінің тегі торғауыт деп жазылса, Ханқожаға берген хатта жоңғар делінген. Ал Ханқожаның қыркүйек айында жазған хатында Тарбағатайда тұрып іс басқарған Цин ұлықтарының қашқын Қырғи мен Көкіні қазақ жеріне қайтарып бергені туралы жазылған. Мәнжушасында «патшаның бұйрығына сәйкес» деп жазылғанына қарағанда, Қырғиларды қазақ жеріне қайтарып беру ісі патшаның нұсқауымен жүзеге асқан сыңайлы.

Жинақтап айтқанда, Қазақ-жоңғар арасындағы саяси-қоғамдық қарым-қатынастың тамыры тереңде. Әсіресе XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы әскери қақтығыстарда екі жақтан да адам шығыны көп болған. Оның үстіне, тұтқынға түсіп, елінен, жерінен жырақтаған қарапайым халық саны да күрт көбейген. Жазба деректерден байқағанымыздай, тұтқындалғаннан кейін кісі есігінде күн кешіп, тағдырдың тәлкегіне түскендер де аз болмаған сыңайлы. Міне бұл – Қазақ хандығы әлеуметтік тарихының бір қыры һәм ақтаңдақ тұсы. Мақалада ойымыздың негізгі арқауы болған қазақ, мәнжу тілді құжаттар – бір жағынан біздің Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында қалыптасқан түрлі қарым-қатынастың жай-жапсарын жете түсіну үшін мазмұндық жақтан тың мәліметтер берсе, енді бір жағынан сол тұстағы Қазақ-ойрат қатынасын кешенді зерттеуге аса қажетті дереккөз болып есептелмек. Мұның ішінде қазақша нұсқасы біздің тарихи деректану, ескі қазақ жазба тілі сынды қазақтану саласындағы соны тақырыптарды індете зерттеуімізге пайдасы мол тарихи жазба материал екені даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Abdilashim D. 18-19世紀文語カザフ語文書の歴史文献学的研究. 京都大学博士論文. 2010. – p.170.
2. Noda Jin & Onuma Takahiro. A Collection of the Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1). – Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, the University of Tokyo, 2010. – p. 176.
3. Әбділәшім Д. Цин патшалығының Қазақ хандығына жолдаған дипломатиялық хаттарынан бір нұсқа (1790 ж.) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2023. – №2 (143). – 8-17 б.
4. 宮脇淳子『最後の遊牧帝国ユンガル部の興亡』, –東京: 講談社, 1995. – p. 278.
5. 小沼孝博「清朝とカザフ遊牧勢力との政治的関係に関する一考察 — 中央アジアにおける「エージェン—アルバト」関係の敷衍と展開 —」『アジア・アフリカ言語文化研究』. 2006. – №72. – p. 39-63.
6. Әбділәшім Д. Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. – 278 б.
7. 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》, 第173册, – 桂林: 广西师范大学出版社, 2012. – p. 447.
8. 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》, 第173册, – 桂林: 广西师范大学出版社, 2012. – p. 449.
9. 兴肇增补《塔尔巴哈台事宜》, 中国方志丛书(西部地方: 15), 台北: 成文出版社, 1969.
10. Әбділәшім Д., Иманқұлова С.М. Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2018. – №3 (171). – 88-96 б.
11. 松筠(修)《钦定新疆识略》(二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.
12. 河内良弘編著『満州語辞典』, –京都: 松香堂書店, 2014. – p. 1217.

13. Abdilashim D. *The Study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja sultan's cattle trade and its historical significance* // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. 2023. – №4 (112). – 40-46 б.

14. 栗林均編集『華夷訳語』（甲種本），モンゴル語全単語・語尾索（東北アジア研究センター叢書第10号），– 仙台：東北プリント，2003. – p. 348.

15. 路易·巴赞著，耿昇译《突厥历史研究》，– 北京：中华书局，1998. – p. 774.

Refereces

1. Abdilashim D. *18–19 seiki bungo Kazahugo monjyo no reikishi bunkengakuteki kenkyu* [A Historical Study of Kazakh Documents in the 18th–19th Centuries]. Doctoral dissertation. Kyoto: Kyoto University, 2010. p. 170. [in Japanese].

2. Noda Jin & Onuma Takahiro. *A Collection of the Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty* (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1). Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, the University of Tokyo, 2010. p. 176.

3. Abdilashim D. *Qing patshalyghynyng Qazaq handyghyna joldaghan diplomatiyalq hattarynay bir nusqa (1790)* [A Version of Diplomatic letters from the Qing Dynasty to the Kazakh Khanate (1790)] // L.N. Gumilyov atyndaghy Euraziya ulyttyq universitetining Habarshysy. Tarihi ghylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy. 2023, №2 (143). p. 8-17. [in Kazakh].

4. Miyawaki Junko. *Saigo no yuboku teikoku: Jungaru bu no kobo* [Last Nomadic Empire: The Rise and Fall of Dzungar]. Tokyo: Kodansha, 1995. p. 278. [in Japanese].

5. Onuma Takahiro. *Shincho to kazafu yuboku seiryoku tonon seijiteki kankei ni kansuru ichi kosatsu: chu'o ajia ni okeru ezen-albatu kankei no fuen to tenkai* [The Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads: Promotion of the 'ejen-albatu Relationship' in Central Asia]. *Ajia Afurika gengo bunka kenkyu*, 2006 (72). p. 39-63. [in Japanese].

6. Abdilashim D. *Qytay birinshi tarihi muraghatynda saqtalghan qazaqsha qujattar* [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Beijing: Ulttar baspasy. 2016. 278 p. [in Kazakh].

7. *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 173. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 447. [in Manchu].

8. *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 174. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 449. [in Manchu].

9. Xing Zhao zengbu. *Ta'erbahatai shili* [Affairs of Tarbagatai]. *Zhongguo fangzhi congshu* (Xibu difang: 15), Taipei: Chengwen chubanshe, 1969. [in Chinese].

10. Abdilashim D., Imankulova S.M. *Tarihi matinderding linguopragmatikalq sipaty* [Linguopragmatic character of Historical texts] // *al-Farabi atyndaghy Qazaq ulyttyq universitetining Habarshysy. Filologiya seriyasy*. 2018. №3 (171). p. 88-96. [in Kazakh].

11. Song Yun (revised). *Qianding Xinjiang shilue* [Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang] (2). *Hasake shicibiao tiao*. Taipei: Wenhai chubanshe, 1965. [in Chinese].

12. Kawachi Yoshihiro. *Manshugo jiten* [Manchurian Dictionary]. Kyoto: Shokadoh Book Sellers, 2014. p. 1217. [in Japanese].

13. Abdilashim D. *The Study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja sultan's cattle trade and its historical significance* // *Qaraghandy universitetining Habarshysy. Tarih. Filosofiya seriyasy*. 2023. №4 (112). p. 40-46.

14. Kuribayashi Hitoshi. *Kayakugo* [Research on Hua yi yi go] (Koshuhon). *Mongorugo zen tango-gobi sakuin* (Tohoku Asia kenkyu senter soshyo No. 10), Sendai: Tohoku Print, 2003. p. 348. [in Japanese].

15. Luyi Bazan zhu, Geng Sheng yi. *Tujue lifa yanjiu* [Research on Turkic Calendar]. Beijing: Zhonghua shuju, 1998. p. 774. [in Chinese].